

Stara crkva u Varešu: svjedok stoljećā

TOMISLAV BRKOVIĆ
Župa sv. Mihovila arkandela
Parish of St. Michael the Archangel, Vareš
E-mail: tomyxy@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.187>

UDK: 726 (497.6Vareš)

27-523 (497.6Vareš)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 25. veljače 2025.

Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

Sažetak

Sjeverno od Sarajeva (45 km), u dolini rijeke Stavnje, na nadmorskoj visini od oko 830 m smjestio se Vareš. Ovo naselje nastalo je poslije propasti bosanske samostalnosti. U samom središtu Vareša nalazi se najstarija katolička crkva u Bosni i Hercegovini. Župa je osnovana početkom 16. stoljeća kada je najvjerojatnije sagrađena i crkva posvećena sv. Mihovilu arkandelu. Na osnovi dosadašnjih saznanja te novootkrivenih osmanskih i latinskih dokumenata, autor u radu iznosi nove spoznaje o povijesti ove crkve, njezine unutrašnjosti, graditeljima te o posljednjem zaštitno-arheološkom istraživanju. U rasvjetljavanju njezine povijesti, kao svjedoku prošlih stoljeća, doprinose i autorovi transkribirani upisi iz matičnih knjiga, krštenih od 1643. i umrlih od 1647. godine, pisani bosanicom te upisi pisani latinskim jezikom.

Ključne riječi: Vareš; župa; sv. Mihovil arkandeo; stara crkva; osmanski i latinski dokumenti; matične knjige.

The old church in Vareš: witness of the century

Original scientific article
Received: 25 February 2025
Accepted: 20 May 2025

Summary

Vareš is located north of Sarajevo (45 km), in the valley of the Stavnja River, at an altitude of about 830 m. This settlement was created after the collapse of Bosnian independence. In the very center of Vareš is the oldest surviving Catholic church in Bosnia and Herzegovina. The parish was founded at the beginning of the 16th century, when the Church of St. Michael the Archangel was probably built and dedicated. On the basis of previous knowledge and newly discovered Ottoman and Latin documents, the author presents new knowledge about the history of the church, its interior, the builders, and the latest protective archaeological investigations. As a witness to past centuries, the author's transcribed entries from the parish registers of those baptized since 1643 and those deceased since 1647, written in Croatian Cyrillics, along with entries written in Latin, contribute to the illumination of its history.

Keywords: Vareš; parish; St. Michael the Archangel; old church; Ottoman and Latin documents; parish registry books.

Uvod

Ne može se sa sigurnošću ustanoviti kada je osnovana župa Vareš. Fra Dominik Mandić piše da su katolički rudari iz Saske došli u Vareš za vladanja Kulina bana ili njegovih prvih nasljednika i da su imali katoličkoga kapelana, koji je njih i okolne katolike pastorizirao i čuvao da ne padnu pod utjecaj bogumila. Ovi rudari Sasi asimilirali su se s domaćim katolicima i "činili su trajno jaku katoličku jedinicu u Varešu. S padom Bosne, ako ne već i prije" – piše Mandić, ne navodeći izvora za to – "kapelansko mjesto u rudniku Vareš preuzeli su bosanski franjevci".¹

¹ DOMINIK MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, sv. II., Mostar, ³2013., str. 549.

Župu Vareš spominje provincijal Bosne Srebrene fra Marijan Pavlović (1622.-1625.) u svom izvještaju Kongregaciji za širenje vjere (Propagandi) 29. svibnja 1623. U sažetku sačuvanog izvještaja spominje se samostan *Curia Bani* (Banski dvor) ili Sutjeska i njemu pripadajuće župe među kojima i župa Vareš, gdje je navedeno kako je Vareš grad "smješten u visokim planinama, u kojem živi pola Turaka, a pola kršćana".²

Sam Vareš, pod tim imenom i na sadašnjem mjestu, spominje se kao naselje za vrijeme bosanskog upravitelja Jakuba Hadum-paše (1489.-1493.). To, naravno, ne znači da on nije i ranije postojao.³ Naime, timarsko-spahijski popis Bosne iz 1468./1469. donosi podatak prema kojemu je Vareš, u nahiji Bobovac, imao 35 kuća sa 14 mudžereta (neoženjenih muškaraca), a prema kanunu (zakon u Osmanskom Carstvu) iz 1489. godine broj kršćanskih kuća je porastao na 58 sa 4 mudžereta. Međutim, u istom kanunu je za 14 domaćinstava zabilježeno "pobjegli".⁴ Prema tome, stvarni broj stanovnika ostao je na

² *Vares est oppidum situatum in sublimis montibus, in quo medietas (Turcarum) et medietas christianor(um) habitat.* BAZILIJE PANDŽIĆ, "Relatio de provincia Bosnae Argentinae O. F. M. 1623 S. Congregationi De Propaganda fide exhibita", u: *Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom 75-godišnjice života*, Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, sv. I.-II., Rim, 1965., str. 225; KRUNOSLAV STJEPAN DRAGANOVIĆ, *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću*, Bojan Ivešić (ur.), Rim – Sarajevo, 2021., str. 87. U popisu bosanskih apostolskih vikara nalaze se sljedeći urbanistički pojmovi: *civitas*, *oppidum*, *suburbium*, *vicus*, *pagus* i *villa* i to u ovim značenjima: *civitas* – grad (turski *şehir* i *kasaba*); *oppidum* – rudarski gradić; *suburbium* i *vicus* – predgrađe i gradska četvrt; *pagus* i *villa* – selo. SREČKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar, ²1999., str. 152.

³ Prvotno središte današnjega Vareša neki smještaju u Potoke, neki pak na Oglavić, ili uz Droškovac, ili čak kilometar i više uzvodno rijekom Stavnjom, kako govori jedna od predaja o ustanovljenju Vareša s naseljavanjem Dubošćana. Marko Vego mišljenja je kako je prije imena Vareš, Vareš bio poznat kao Droškovac, gdje su i nađeni dubrovački dinari, a kamo su, uz stanovnike Dubošćice i Borovice, često dolazili dubrovački trgovci. ŽELJKO IVANKOVIĆ, *Vareš i vareški kraj kroz stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, ²2024., str. 16; MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo, 1957., str. 122.

⁴ ADEM HANDŽIĆ, "Rudarstvo i rudarski trгови u Bosni u drugoj polovini XV vijeka", u: *Radovi sa simpozijuma rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Zenica, 1999., str. 289.

ranijem broju. U 16. stoljeću, godine 1516., prema turskom defteru toga vremena Vareš je imao 150 kuća, od čega je bilo 147 kršćanskih, dvije muslimanske i jedna koja je pripadala nekom muslimanu samcu. Ako uzmemo da pojedina kuća ima u prosjeku šest osoba, onda proizlazi da je te godine u gradiću bilo oko 900 stanovnika.⁵ Vareš se kao naselje počeo razvijati oko 1485. godine kada su udareni temelji proizvodnje željeza u Varešu da bi ubrzo došlo do teritorijalnoga kontinuiteta i povezivanja tadašnjih naselja Potoka, Droškovca, Oglavića, Diknića i Vareša u jedno naselje pod imenom Vareš, koje se kao takvo spominje u defteru iz 1516. godine.⁶ Za vrijeme osmanske vladavine, usprkos šerijatskoj zabrani podizanja crkava, u Varešu se pokraj rijeke Stavnje gradi crkva sv. Mihovila arkandela.

Stara crkva i groblje Obor (lijevo), župna kuća i crkva iz 1856. godine (desno), snimak iz 1891.

⁵ JOSIP TOKMAČIĆ, *Vareš, zemljopis i povjesti*, rukopis, knj. I., Vareš, 1963., str. 153-155. Tokmačić citira defter prema radu ALIJE BEJTIĆA, *Historijski i građevni razvoj Vareša, arhitektonsko-urbanistička razmatranja spomeničke problematike uoči izgradnje regulacionog plana*, Sarajevo, 1958. Spomenuti rad nigdje nisam pronašao.

⁶ *Isto*, str. 155.

Povijesni izvori o crkvi

Uz rijeku Stavnju u obliku pravokutnika (14,34 x 8,96 m) s visokim drvenim krovom, koji je dva puta viši od kamenoga zida, nalazi se mala, odnosno stara crkva sv. Mihovila arkandela. Hamdija Kreševljaković smatra kako njezina prva gradnja spada u prva desetljeća 16. stoljeća, svakako prije 1516. godine.⁷ Podovi crkve obnovljeni su 1565. godine, što dodatno potvrđuje Kreševljakovićevu tvrdnju o postojanosti crkve.⁸ Na prostoru na kojem se danas nalazi postojale su crkve koje su stradavale u požarima i drugim nedaćama. Iako pojedini izvori njezinu prvu izgradnju stavljaju u "doba bosanske samostalnosti", a neki u vrijeme "kršćanskih vladara", ili koja je pak postojala "još od vremena osvajanja", "predosmanska crkva", odnosno "temegli metnuti su pria suxanstva Bosanskoga; premda i posli pritresanaje",⁹ nemamo pouzdanih podataka o vremenu njezina nastanka. Sama tvrdnja o postojanju crkve prije dolaska Osmanlija bila je, pravno gledajući, preduvjet za to da se ona smjela popraviti, odnosno obnoviti.

Provincijal Bosne Srebrene podnio je tužbu Visokoj Porti u ime franjevac i stanovnika Fojnice, Kreševa, Vareša, Olova i Tuzle zbog opetovanih prijestupa patrijarha Pravoslavne crkve. U fermanu upućenu beglerbegovima, sandžakbegovima i kadijama, koji je izdan u Beogradu 27. ožujka 1594., sultan Murat III. zapovijeda: "Do sada se [niti] patrijarh Pravoslavne Crkve [niti] njegov metropolit, u skladu s običajem, nisu drznuli miješati [u njihove stvari]. Ako je istina da ih se, iako nisu imali običaja davati daće, u ovo vrijeme protivno prenesenom običaju zastrašuje i na ovaj način tlači i straši, onda vi morate ovo spriječiti i ne dopustiti da ih itko, protivno mojoj plemenitoj zapovijedi i prkoseći starom običaju, tlači i zastrašuje. Ne smijete dopustiti da im se protivno plemenitom šerijatu oduzme [makar]

⁷ HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.", u: *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, god. LIV. – 1942., Sarajevo, 1943., str. 415.

⁸ ARHIV ŽUPE VAREŠ, Fr. Pauli Kollanovich, *Ponuntur hic quaedam notatu merita, Posteris avide solvenda*, Vareš 1819., rukopis, bez numeracije.

⁹ "Knjighe u koim se bilixi svemu sctose pristoj czarkvi i kuchi xupe varescke provigene od o. p. fr. Martina iz Varesca ex difinitura i paroka", Vareš, 1807., ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA KRALJEVA SUTJESKA (dalje: AFSKS), ER 54 – gospodarstvene knjige (ekonomija i računi), neobjavljeno, 2.

jedna akča ili jedno [jedino] zrno. I da nitko ne smije ometati [njihov običaj] paljenja voska u njihovim crkvama niti ih smije ugnjetavati."¹⁰

U Arhivu Franjevačkoga samostana u Fojnici nalazi se *teskera* nekog Mehmed-bega koja svjedoči o postojanju crkve u Varešu 1611. godine. Kako se čita iz dokumenta "u narodu vareškoga rudnika" od davnina je postojala crkva koja je počivala na "prastarim temeljima" (*kadim*). Budući da joj je prijetilo urušavanje (u svakom slučaju krova i stropnih greda) stanovnici su tražili dopuštenje za popravak i obnovu. Isprava u obliku sudske potvrde (*temessük*) izdana je na traženje stanovnika i dopušteno im je da se "gradi" isključivo prema prijašnjim dimenzijama i obliku.¹¹

U sudskoj ispravi od 15. lipnja 1623., koja se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, namjesnik visočke nahije Seyyid Süleyman, naib Visokog, cehu trgovaca koji dolaze u grad Vareš, obznanjuje sljedeće: "Ne smijete pred crkvenim vratima otvarati tržnicu i [s robom] trgovati! Trgujte u skladu s [ovom] sudskom ispravom."¹²

Apostolski vikar fra Jeronim Lučić 23. travnja 1637. u crkvi u Varešu podijelio je sakrament krizme.¹³ U svom izvještaju iz 1640. godine vizitator Bosne Srebrene fra Pavao iz Rovinja spominje crkvu sv. Mihovila.¹⁴ Matične knjige umrlih župe Vareš bilježe 25. prosinca 1652. ukop u crkvi sv. Mihovila "kod oltara na desnu stranu u grobnicu".¹⁵

¹⁰ Fojnica. *Osmanski dokumenti iz arhiva franjevačkog samostana*. (Turski izvori – Acta Turcica [51-100]). Pročitao, preslovio, preveo i opisao prof. dr. Michael Ursinus. Vol. [niz] 10, Fojnica, 2019., str. 28-29.

¹¹ MICHAEL URSINUS, "O jednom dokumentu iz 1611. koji govori o crkvi u Varešu", u: *Bosna franciscana*, br. 61, Sarajevo, 2024., str. 143-145.

¹² AFSKS, *Acta Turcica*, kut. IV., fasc. 11, br. 25. Pročitao, preslovio, preveo i opisao prof. dr. Michael Ursinus. MICHAEL URSINUS, "Sutješka regesta. Kronološki popis datiranih osmanskih dokumenata 15., 16. i 17. stoljeća iz Arhiva Franjevačkog samostana Kraljeva Sutjeska", u: *Bosna franciscana*, br. 60, Sarajevo, 2024., str. 183.

¹³ KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolicu o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638)", u: *Croatia Christiana periodica*, br. 10, Zagreb, 1982., str. 85.

¹⁴ STJEPAN ZLATOVIĆ, "Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", u: *Starine*, god. XXII., Zagreb, 1890., str. 26.

¹⁵ Matična knjiga umrlih župe Vareš (dalje: MU Vareš), sv. I., god. 1652. Prvi svezak matične knjige umrlih, pisan s jedne strane, i prvi svezak matične knjige

Matice krštenih prvi put spominju crkvu u Varešu 1653. potom 1669. godine.¹⁶ Crkvu u Varešu spominje i biskup fra Nikola Ogramić-Olovčić kada je 6. lipnja 1673. pohodio Vareš i tom prilikom u njoj "pronašao jedan oltar veoma dobro opremljen sa svim potrebnim".¹⁷ Od ovog oltara, koji spominje biskup Ogramić-Olovčić, ostao je sačuvan barokni kožni antependij s likom sv. Mihovila u sredini i bogatom floralnom dekoracijom oko njega. On je oslikan u 17. stoljeću i pokazuje ruku vrlo vještoga slikara, vjerojatno nekog Venecijanca. Antependij je restauriran 1988. godine u povodu izložbe "Blago franjevačkih samostana BiH" na kojoj je bio izložen.¹⁸ Antependij se danas nalazi u Muzeju Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci.

Antependij s likom sv. Mihovila, 17. st. Muzej samostana Kraljeva Sutjeska.

krštenih, pisan s druge strane, samo djelomično sadrži numeraciju stranica i nema rednih brojeva upisa. Zbog toga ovdje i na drugim mjestima navodeći prvi svezak donosimo samo naznaku sveska i godinu smrti, odnosno krštenja. Postojanje matičnih knjiga krštenih (1643.) i umrlih (1647.) govore u prilog tvrdnji da je Vareš bio uređena župa, koju ni teške neprilike ne prekidaju. Čak i nakon bečkih ratova, kad su seobe katolika iz Bosne masovna pojava, kad nestaju crkve, samostani pa čak i čitave župe i crkvene pokrajine, Vareš ostaje i preživljava sve te pojave. To potvrđuje i matica vjenčanih (1740.) što govori o slijedu župnog života i nakon burnih godina poslije Bečkog rata.

¹⁶ Matična knjiga krštenih župe Vareš (dalje: MK Vareš), sv. I., god. 1653. i 1669.

¹⁷ "Anno 1673. iunii 6. hic ecclesiam s. Michaelis archangeli inveni, unum altare optime dispositum cum omnibus suis necessariis." JULIJAN JELENIĆ, "Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437-1878)", u: *Starine*, knj. 36, Zagreb, 1918., str. 144.

¹⁸ *Franjevci na raskršću kultura i civilizacija: blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, katalog izložbe, MGC, Zagreb 1988./1989., str. 231.

Na prvoj stranici prvoga sveska matične knjige krštenih župe Vareš zabilježena je obnova crkve, u kojoj stoji "ponovi se kapela vareška" za provincijala Marka Vasiljevića¹⁹ i sutješkoga gvardijana fra Josipa Bilavića. Obnova je počela 26. srpnja, a završena 30. kolovoza 1677. "Isto neka se zna i ogradi se poslidne godine (1678.) za rečenog kape-lana (fra Martina Borovičanina)."²⁰

Tijekom vremena crkva je bila žrtvom požara i to koncem Bečko-ga rata 1697. godine.²¹ Matične knjige umrlih župe Vareš spominju crkvu posljednji put prije požara 1690. godine: "priminu Stojan iz Kamenska ovi se samo izpovidie i ukopa se u carkvi u Pinotića grob, i još jedna divojčica od Modriče";²² "i690 uVarešu na 4 marča primi-nu Mato Radić iz Varoši sasviem sakramenti, i ukopase u (h)abit u carkvi".²³ Nedostatci matičnih knjiga dijelom uskraćuju daljnje in-formacije o samoj crkvi.²⁴

Pohoditelj Provincije Bosne Srebrene fra Ivan Krstitelj de Vietri go-dine 1708. nije u Varešu zatekao crkvu. Međutim, ona je uskoro sa-građena, što potvrđuje podatak da godine 1716. sultan Ahmed III. svojim fermanom dopušta da se u Kreševu, Fojnici i Varešu načine strehe na crkvama.²⁵ Matične knjige umrlih postojanje crkve bilježe 1727. te 1728. godine: "na i727 miseca sječnja na 8 pođe sovoga svita primivši svete sakramente od f.(ra) Jozipa Bilavića Ivana žena Jakova

¹⁹ Fra Marko Vasiljević, Vasiljevčanin ili Marko iz Vasiljeva Polja kraj Modriče, ljetopisac, provincijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene od 1675. do 1678. godine. DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.*, sv. III., Mostar, 2013., str. 583.

²⁰ Fra Martin je opsluživao župu Vareš od 12. listopada 1675. do 30. svibnja 1678. godine.

²¹ J. TOKMAČIĆ, *Vareš, zemljopis i povjesti*, str. 226; IGNACIJE GAVRAN, *Župna crkva u Varešu*, Sarajevo – Vareš, 1998., str. 19.

²² MU Vareš, sv. I., god. 1690.

²³ MU Vareš, sv. I., god. 1690.

²⁴ Matice krštenih nedostaju od 1690. do 1706. godine, tj. sačuvana su samo tri upisa u navedenim godinama. Bez ijednog upisa su matice umrlih od 1691. do 1718., a od 1719. do 1741. godine sačuvano je 29 upisa, potom su bez ijednog upisa od 1743. do 1745. godine.

²⁵ JOSIP MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, Spomenik Srpske kraljevske akademije, god. LXVII, 2. razr. 53., Beograd, 1930., br. 814, str. 190.

Batoglava iz Benića i bi ukopana kod carkve u grebju".²⁶ Prvo krštenje u crkvi nakon obnove zabilježeno je 1737. godine: "ii si(e)čnja karsti ja f.(ra) Filip iz Očevie u carkvi pastirskoj u Varešu Matu sina Bartola Pelivanovića iz Lepoevića i njegove zakonite žene Anice iz Borovice kum bih Šimo sin Jure Sturbića."²⁷

Biskup fra Mate Delivić 1736. godine našao je u Varešu "malenu crkvicu, pokrivenu daščicama, dobro sačuvanu, koja je ostala još od vremena kršćanskih vladara. Unutar crkvice je lijep oltar sa slikom sv. Mihovila arkandela."²⁸ S vjerskog gledišta Vareš je kod osmanskih vlasti bio izuzetno povlašten. U samom gradu mogla se vršiti služba Božja i to kod većeg okupljanja puka i pred crkvom, u crkvenom dvorištu, u kojem je ujedno bilo i groblje zvano Obor. Biskup Delivić piše kako u čitavoj Bosni kršćani ne uživaju takav mir i neometanost u vršenju svoje vjere kao što ga uživaju u Varešu. A navodi odmah i razlog: tu ima rudnika pa Turci ovo mjesto puštaju na miru, jer iz njega i država, a i Turci-privatnici izvlače znatnu korist.²⁹

Apostolski vikar biskup fra Pavao Dragičević za vrijeme boravka u Varešu 1742. godine spominje crkvu sv. Mihovila arhandela "čije su strane ozidane, a odozgor je prekrivaju pločice od omorike (šindre). [...] U njoj, pod krovom, ispod grede, jedno osrednje malo zvono uvijek zvoni za anđeoski pozdrav i za drugo što je uobičajeno kod katolika."³⁰

Velika nevolja za ovu crkvu bila je u tome što je bila pokrivena dasnama tzv. šindrom. To je prisiljavalo ljude da svakih 20-30 godina

²⁶ MU Vareš, sv. I., god. 1727.

²⁷ MK Vareš, sv. I., god. 1737.

²⁸ JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, Povijesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca, Mostar, 1927., str. 57.

²⁹ *Isto*. Bosansko je katoličanstvo sačuvalo urbani karakter u onim naseljima ili u njihovoj blizini, gdje se uspio održati katolički srednji stalež – rudari, obrtnici i trgovci. Zahvaljujući predstavnicima srednjega staleža, bile su neke od još postojećih crkava opskrbljene dragocjenim liturgijskim odjevnim predmetima i drugim potrebštinama. Javno se izražavanje vjere, kao što su npr. uporaba zvona i pogrebne povorke s križem kroz mjesta, toleriralo u onim naseljima gdje je katolički srednji stalež bio intenzivnije naseljen. S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, str. 170.

³⁰ J. JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, str. 94.

moraju mijenjati krov uz goleme izdatke. Ljetopisac fra Bono Benić bilježi: "Treba zabilježiti da se prošaste godine 1747. vareška crkva pokrila. Koju počeše pokrivati dne 8. septembra a dospivena /bi/ dne 28. mjeseca oktobra i to s Ali-pašinom bujruntijom. Ovi paša bijaše velikodušan i kod cara u velikoj štimi.³¹ [...] Doklem se pokri crkva rečena, što za senete,³² što za nadnice, što za pregled potle nego se pokri, što za hranu otiđe (tu je i japija) u sve groša okolo 1700, velim hiljadu i sedam stotina."³³

Osmanski dokumenti iz 1747. godine

U Arhivu samostana u Kraljevoj Sutjesci čuvaju se osmanski dokumenti koji se odnose na obnovu krova vareške crkve iz 1747. godine. Prvi od njih je sudska isprava (*i'lâm*) visočkoga namjesnika Mehmeda, od 28. kolovoza – 6. rujna 1747. Namjesnik saopćava pokrajinskoj vladi da su nevjernici Željeznog-Vareša (*Ahen Vareş*) sudu iznijeli svoju molbu. Tijekom vremena je navodno krov njihove "kuće nevjere" koju nazivaju "Kapela", a pripada samostanu u Sutjesci, postao ruševan, a njezine drvene grede kao i drvena ograda dvorišta (*avlu*) hitno iziskuju popravku. Stoga oni mole preko namjesnika za ferman upućen Bosanskom Divanu, koji bi im dopustio popravak na temelju naslijeđenih omjera, kako to predviđaju časne knjige za obnovu crkava.³⁴

U sudskoj ispravi (*mürasele*) visočkoga namjesnika, koja je upućena stanovnicima grada Vareša i to Josipu, Franji, Marku, Grguru i Mati, od 17. rujna 1747., stoji zabilježeno: Sud daje imenovanima dozvolu da u skladu s naredbom (*buyruldu*) Bosanskog Divana, koja se već nalazi

³¹ Štima – poštovanje, ugled.

³² Senet – isprava, dokument.

³³ BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 176-177.

³⁴ Iznad sudske isprave (*i'lâm*) nalazi se naredba (*buyruldu*) pokrajinske vlade, koju je zapečatio izvjesni Alija, a datira od 13. rujna 1747., da se postupi u skladu sa sudskom ispravom i da se kod popravke ni u kojem slučaju ne prekoračuju naslijeđeni omjeri (dosadašnje dimenzije). AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 2. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

u njihovim rukama, bez uzvisivanja i proširivanja poprave kapelu koja se urušava i da se čuvaju od prekoračivanja dozvoljene mjere.³⁵

Samostanski arhiv posjeduje i sudsku ispravu s pečatom dvojice vi-sočkih namjesnika, Mehmeda i Ömera, od 10. listopada 1747. Prema ispravi mubašir Süleyman *çokadar*, poslanik Mehmed-age, bosan-skog valiye (zastupnika), obišao je "kuću nevjere" koju zovu "Kapela" u rudarskom gradu Želježno-Vareš u pratnji turskih velikodostojni-ka iz Vareša, Mostara i Sarajeva. Prema sudskoj ispravi krov i grede kao i dvorište kapele, koja postoji još od vremena osvajanja, bili su u stanju za popravljjanje, tako da se pokrajinsku vladu zamolilo za do-zvolu popravka i na ovo otud stigla naredba (*buyruldu*) za odobrenje popravka. Pri obilasku se ustanovilo da se popravka izvela na temelju starih dimenzija bez ikakvog prekoračenja mjere.³⁶

U istom Arhivu čuvaju se i tri potvrde (*tezkere*). Prva potvrda je upravitelja dvora bosanskoga valiye (*kethüda-i vali*) imenom Alija, datirana 20. listopada 1747., u kojoj piše: Potrebno je poduzeti pre-gled crkve koju zovu "Kapela", a za čiju su popravku stanovnici nahije Maden-Varoš (*ma'den-i Varoş, sic!*) u visočkoj nahiji dobili sudsku dozvolu kao i naredbu (*buyruldu*).³⁷

Druga potvrda je istog Alije upućena izaslaniku (*mubaşiru*) kao ovla-štenoj osobi, sa strane visočkoga namjesnika i privremenog uprave-lja sarajevskog sandžaka, radi popravke crkve od 20. listopada 1747., u kojoj piše: Nakon što je Bosanski Divan već na temelju odobrenja gradnje sa strane suda izdao naredbu (*buyruldu*) kao dozvolu za po-pravak crkve, privremeni upravitelj sandžaka (*muteselim*) saopćio je da je ona povišena i proširena izvan okvira njezinog starog teme-lja. Zbog uvida morao bi doći jedan izaslanik po nalogu (*mubaşir*). Tako je izdana valijina pismena naredba (*buyruldu*) da se poštuje dozvola suda o novoj izgradnji, budući da ona nije bila neprikladno proširivana. Nitko, pa ni ovlaštene osobe niti izaslanici koje pošalje

³⁵ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 3. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

³⁶ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 2. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

³⁷ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 36. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

privremeni upravitelj sandžaka (*muteselim*), nemaju pravo stanovničke plašiti prijetnjom nekakve istrage.³⁸

Treću potvrdu, od 3. studenog 1747., izdao je zamjenik bosanskoga valije (*kaymakam*) Mehmed, u kojoj je zabilježeno: Što se tiče popravka crkve koja se nalazi u rukama vareških nevjernika (*zimija*) treba postupiti prema valijinoj naredbi (*buyruldu*) i sudskoj odluci.³⁹

Obnova crkve 1819. godine

Pripreme za obnovu crkve započele su još 1797. godine. Fra Pavao Kolanović, župnik u Varešu, u svojim zabilješkama iz 1819. godine bilježi "određene postupke vrijedne pažnje, koje potomci trebaju pažljivo rješavati".⁴⁰ Fra Pavao bilježi: "Godine 1819. uobičajene ere, crkva prvaka nebeske vojske, svetog Mihaela arkandela, obnovljena je iz temelja; njena obnova iz temelja dugo je vremena bila željena i spretno je završena. Trebalo je prevladati razne opasnosti, mnoge nevolje, osobito zbog proboja bakrenog novca,⁴¹ kojega su barbarski i ludi Turci, uronjeni u zlato (u duši ga izjednačavajući s njim), iskoristili ovu veoma pogodnu priliku da ga iznuđuju, pa su posebno ljenčarili; njima je trebalo da se plati stvarno količina bakrenog novca isključivo za dozvolu stjecanja legalnog početka, štoviše svima drugima koji su uložili svoje nastojanje da se iz temelja podigne upravo ova crkva svetog Mihaela arkandela u Varešu. Otkrio sam i svu, dragi čitatelju, toliko veliku količinu bakrenog novca, potrošenog u ovoj našoj izgradnji s obzirom na malenost njenog imutka, te Ti se lako mjesto zadivljenosti prikrade i slučaj takoreći sumnje; ali zato da Te ne preplavi tobožnja zadivljenost, naime, ako si bar jednom započeo sličan posao s okrutnim Turcima (koji hlepe za zlatom), užitak divljenja sigurno će izostati, i prije nego što se stvarno počneš baviti sličnim poslom s njima, da ne budeš potpuno zaprepašten, zabilježi sve

³⁸ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 3. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

³⁹ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 78. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁴⁰ ARHIV ŽUPE VAREŠ, Fr. Pauli Kollanovich, *Ponuntur hic quaedam notatu merita, Posteris avide solvenda*, Vareš, 1819., rukopis, bez numeracije.

⁴¹ U rukopisu *bakar* = *bakreni novac*.

što je učinjeno.⁴² Fra Pavao napominje kako treba zabilježiti: "Već je od 1797. godine započela sječa građe za ovu crkvu u osami *Prie-vor*, sječa koja je, jer se pomalo sjeklo, produžena tijekom 17 godina do 1814. godine, sječu je započeo mnogopošt. o. Augustin iz Vareša, bivši provincijalni ministar; zasigurno je bio objelodanjen trošak za sječu i prijevoz ove drvene građe, zbog nedostatka odgovarajuće pri-bilješke, mi ga ne znamo, jer smo mlađi."⁴³

⁴² *Anno aerae Vulgaris 1819. Restaurata a fundamentis fuit, Principis militiae caelestis S. Michaelis Archan. Ecclesia; a cujus a fundamentis restaurationem longa temporis intercapedine optatam, feliciter persolvendam, varia discrimina plura incomoda apentenda erant, aeris presertim effugione, quod barbari et bardi Turcae auro /: animo illud coaequantes:/ imersi extorquere, optimam hanc occasionem nacti, vel cessabant: quibus reipsa aeris quantitas pendi debuit, unice pro licentia aquirenda licitae inceptionis, quin omnibus aliis, qui suam locaverunt operam, ad e fundamentis excitandam hanc eamdem S. Michaelis Archangeli Ecclesiam Vareshiensem.*

Inveni ac omnem amice Lector tantam aeris summam, respectu exigui in suo esse nostri hujus edificii profusam ut facile Tibi subrepat locus stupendi, et fors ambigendi quasi; verum ne stupore ideo quasi obruaris, nam si vel semel in simili negotio coeperis Cum /: auro inhiantibus :/ trucibus Turcis, deerit sane voluptas miranadi, et ne antequam reipsa in simili negotio cum illis agere incipias prorsus mireris, habeto cinesuram omnium quae acta sint.

⁴³ *Jam ab anno 1797. cepta fuit asserum caesio pro hac Ecclesia in solitudine Prie-vor, quarum caesio per annos 17. usque an: 1814. per parum caedendo protracta fuit, quae caesio instituta fuit per A. R. P. Augustinum a Varesh Ex. Min. Prlem; jam volgatum expensum fuit pro caesione, et transportatione horum asserum, ob defectum debitae adnotationis, ignoramus, utpote juniores. ARHIV ŽUPE VAREŠ, Fr. Pauli Kollanovich, Ponuntur hic quaedam notatu merita, Posteris avide solvenda. Netočna je tvrdnja Josipa Tokmačića kako su 1819. godine Turci zapalili crkvu u Varešu i kako je tom prigodom izgorio krov, svod i kor. Tokmačić navodi i podatak kako su zbog bune kršćana Turci dopustili da se iste godine obnovi u istom obliku i u jednakim mjerama kakva je i ranije bila. J. TOKMAČIĆ, *Vareš, zemljopis i povjesti*, str. 236-237; J. TOKMAČIĆ, *Spomenici kulture starog Vareša*, rukopis, bez godine, str. 31.*

Pečat iz 1870-ih: *Sig(illum) • Curæ • Varesc • i(n) • Re(gno) • B(osnæ) /*
Pečat župe Vareš u Kraljevstvu Bosne.

Fra Stjepan Marijanović u *Ljetopisu sutješkog samostana* bilježi: "Ove je godine (1819.) vareška crkva obnovljena iz temelja troškom same crkve i župljana, a zid je podignut rukom Mostaraca od rezana i uglučana kamena. Sve je to nadgledao mnogopoštovani otac fra Augustin Pejčinović, koji je pri završetku obnove ondje umro i pokopan je na blagdan svetog Mihovila, titulara Crkve, u fratarskoj grobnici ispred oltara Blažene Djevice Marije, koju je dao učvrstiti kamenom i cementom.⁴⁴ U to je pak vrijeme bio župnik fra Pavao Kolanović iz Tuzle. U

⁴⁴ Vareš, dana 28. rujna 1819. Proroštvom gospodina Apostola Pavla podučavamo se, kako je svim ljudima određeno umrijeti, a nakon ovoga sud. Pred taj sud ugrabljen bi, mimo bilo kakvog očekivanja, od teškog proljeva, 19 dana nakon njegove pojave (proljeva): mnogo poštovani otac Augustin Pejčinović iz Vareša, bivši definitor, dvostruki bivši kustos, bivši ministar provincijalni Provincije, muž kojega se s poštovanjem treba spominjati, otac zaslužan za zavičaj nam sutješki, smrću kojega golemi gubitak zadesi naš samostan, što i oni, koji su drukčije mislili, sada već nerado priznaju. Umro je, velim, ovaj otac, opremljen svim sakramentima, naime: ispovijeđu, pričešću kao popudbinom, posljednjom pomašću i općim odrješenjem podijeljenim mu po meni župniku fra Pavlu Kolanoviću, u dobi svojoj od još ne navršenih 56 godina, redovničkih, dakle, 40. Tijelo kojega je ukopano, i počiva ovdje u novoj crkvi svetoga Mihovila arkandela, kojega je za života usrdno štovao.

cijeloj izgradnji Crkve nije ništa izmijenjeno, niti je širina 'za nokat' povećana, što se doduše bez opasnosti moglo učiniti, da se nadstojnik pri prvom mjeranju – *češifu*⁴⁵ pokazao predosjetljivijim. Klupe ili korovi, poredani sredinom crkve i sa strane, uklonjeni su radi velikog protivljenja i nezadovoljstva građana. Ona obojenja koja se vide na oltarima i svodne lukove (koji su prije sezali sve do samoga poda) uradio je stanoviti Stjepan pravoslavac iz Srijema, 1822. godine, troškom crkve, a marom oca Ivana Kljajića dok je bio župnikom."⁴⁶

(Varesh. Die 28 7^{bris} 1819. Oraculo d(omini) Pauli Apostoli docemur, om(ni)bus homi(ni)bus statutum esse mori, et post hoc iudicium; ad quod iudicium raptus fuit praeter ullius expectationem disenteriae morbo, 19 diebus protracta: Adm(odum) R(everendus) P(ater) Augustinus Peičinovich a Varesh, Ex=deff(ini)tor, Ex=custos bis, Ex=Minister Prov(incia)lis Prov(in)ciae; Vir cum reverentia nominandus, et dignus Patriae nostrae suttiscensis Pater, cujus fatis magnam jacturam nostro Conventui accessisse, vel ipsi, qui secus senserant, inviti jam fatentur. Decessit inquam moritus hic Pater, mun(itus) om(ni)bus Sacr(a)m(entis) nempe Confessionis, com(m)unionis, per modum Viatici, extremae unctionis, et absolutionis gen(era)lis Ord(inatis) per me Parochum, Fr(atrem) Paulum Kollanovich: Aetatis suae phisicae an(n)o(rum) 56 nondum completo; religionis vero seraphicae 40. Cujus Cadaver humatum est, et jacet hic in Ecclesia nova s(anctis) Michaelis Arch(ange)li, quem vivens mirifice coluit). MU Vareš, sv. IV., str. 229, br. 4.

⁴⁵ Krivo napisano, treba: čěvš, čěfš (čěš) ar. – istraga, komisijski pregled, uviđaj.

⁴⁶ 1819. Anno hoc Ecclesia varesiensis ipsius Ecclesiae et Parochianorum expensis à fundamentis restaurata est, et secto et polito lapide, muro manu Mostarensium excitato. Quibus omnibus superintendebat A. R. P. Augustinus Peičinovich, qui ad exitum restorationis inibi moritur et in festo S. Michaelis Titularis Ecclesiae sepelitur in Crypta fratrum ante aram B. M. V. quam adhibito lapide et cemento fixam fecerat. Parochum vero egit tunc P. Paulus Kollanovich a Salinis. In tota structura Ecclesiae nihil innovatum est, nec latum unguem ampliatum, quod equidem sine periculo, si in prima mensuratione cheshif sagaciorem se exhibuis(s)et et superintendens fieri potuisset. Sedilia seu Chori per mediam Ecclesiam et latera ducti summis ingratiis, et discontentione oppidanorum sublatis sunt. Incolorationes illae quae in aris, et fornicis, (: quae antea erant usque illud pavimento:) visuntur factae sunt per quemdam Stephanum Schismaticum Sijrmiensem cura P. Joannis Kljaich expensis vero Ecclesiae anno 1822. dum Parochum egisset. STJEPAN MARIJANOVIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana 1802.-1822.*, AFSKS, POK 14 – poslanice, okružnice i kronike, neobjavljeno, 302. Vidjeti *Uvod fra Ignacija Gavrana u: Ljetopis sutješkog samostana fra Bone Benića*, str. 10.

Stara crkva, 1935.

O obnovi crkve svjedoči i natpis na kamenoj ploči na vanjskom zidu crkve, lijevo od južnih vrata: "† (U čast) Najvećem Mihovilu arkanđelu, sveta ova kuća obnovljena bi od temelja, u godini pučkog računanja vremena 1819., u vrijeme predsjednika (vareške rezidencije) mnogo poštovanog oca Augustina (Pejčinovića) iz Vareša, a od glavnog župnika Pavla Kolanovića."⁴⁷

U samoj crkvi, desno od glavnog oltara, stoji natpis o blagoslovu crkve: "Crkva ova nova blagoslovljena bi po mnogo poštovanom ocu Dominiku (Franjiću) iz Vareša, vice generalnom vikaru (biskupa fra Augustina Miletića), dana 26. rujna, u godini Krista Gospodina 1819."⁴⁸

Lijevo od glavnog oltara stoji drugi natpis koji se odnosi na obnovu oltara i oslikavanje drvenog svoda cvjetnim dekoracijama (girlandama) koji su završeni 1822. godine: "Na više sam podigao i za bolji

⁴⁷ † Divo Mich(ae)li Ar(changeli) sacra haec dom(us) res(titu)ta fuit a fun(damento) an(n)o aerae vulga(to) 1819 praesi(dente) a(dmodum) r(everendo) p(atre) August(ino) a Var(ess) a gen(erale) paroc(ho) Paul(o) Kol(anovich).

⁴⁸ Ecclesia nova haec benedicta fuit per adm(odum) r(everendum) p(atrem) Dominicum a Varess vic(e)gen(er)alem u(i)c(arium) die 26 7^{bris} an(n)o X(ri)sti D(omi)ni MDCCXIX.

pogled preuredio oba oltara, i (sve) što god vidiš u ovom hramu oslikano različitim bojama. Godine 1822., mjeseca ožujka. Pobrinuo se poštovani otac Ivan Kljaić iz Vrbovca – agregat i mjesni župnik."⁴⁹

Povrh oltara sv. Mihovila nalazi se barokni kip istoimenoga sveca, nabavljen u Veneciji oko 1730. godine. Kip je lijepa barokna izvedba s obilnom upotrebom pozlate na svečevoj odjeći i velikim raširenim krilima. Poliptih koji okružuje kip oslikan je kada i crkva 1822. godine, iako je on sigurno stariji s obzirom na to da njegovi duborezni volutni završeci s reznjevima pokazuju stilske karakteristike ranog 17. stoljeća i na njegovoj konstrukciji postoje slabi tragovi prvobitne pozlate.⁵⁰ Na palama poliptiha predstavljeni su papa Grgur i sv. Petar s lijeve i sv. Nikola i sv. Franjo s desne strane.

Iznad Gospina oltara na sjevernom zidu crkve nalazi se barokni kip *Gospa na oblaku*. Prvi spomen Gospina oltara nalazi se u izvješću biskupa fra Marijana Bogdanovića o njegovu pohodu župi Vareš 1768. godine.⁵¹ Fra Grgo Iljić zabilježit će 2. siječnja 1788. kako je krunu na Gospinu kipu "činio prinačinit lipšu i jaču i pozlatit gdi što i dade grošah 12, jas(pri) 180. Ovo platiše neke bogoljubne žene odavle."⁵²

Osmanski dokumenti iz 1819. i 1821. godine

U Arhivu samostana u Kraljevoj Sutjesci čuvaju se osmanski dokumenti koji se odnose na obnovu crkve iz 1819. godine. Sačuvana je molba (bez datuma) vareške raje (*Reaya*) upravitelju (*valiji*) bosanskom: Vareška je raja od dana osvajanja bila raja s posjedom. Oni u gradu Željezno-Vareš (*ma'den-i ahen Vareş*) imaju jednu, zbog svoje drevnosti dostojnu poštovanja, predosmansku crkvu imenom "Kapela", za čiji su popravak tražili dozvolu od pokrajinske vlade, budući da je crkva postala ruševna. Nadat je se da će nadležnom kadiji biti

⁴⁹ *Altius elevari, melioremque in formam redigi ambas aras, et quidquid hac in aede variis colo(ribus) conspicis depictvm: anno 1822, mense martio r(everendus) p(ater) Ioannes Kglaić a Varbovacz aggregavs, et parochvs loci, cvravit.*

⁵⁰ SVETLANA RAKIĆ, "Zagonetni fragmenti prošlosti", u: *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 15458., 3. srpnja 1991., Sarajevo, 1991., str. 11.

⁵¹ MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, 1984., str. 286.

⁵² Vidjeti bilješku br. 58.

naloženo da pregleda oštećena mjesta i o tome sastavi izvještaj, tako da bi se mogla izdati dozvola za gradnju.

Na istom dokumentu nalazi se i naredba (*buyruldu*) pokrajinske vlade, naslovljena na visočkoga namjesnika i prvaka (*Naiba i A'yana od Visokog*) i na oficire (*zabitân*), od 24. kolovoza 1819.: Budući da je crkva sagrađena u davna vremena (*kadimden berü*), a odnedavno joj je potreban popravak, dana je dozvola za obnovu u skladu s njezinim izvornim oblikom, nakon što je sud pregledao oštećena mjesta. Ali kako je ona protuzakonito proširena i povišena izvan okvira izvornih omjera, sada će jedan predstavnik po nalogu (*mübaşir*) zajedno sa sudom morati pregledati građevinu i pokrajinskoj vladi podnijeti popis pregledanog, u kojem će točno biti navedeno što je preko starog postojećeg stanja (*kadimden haric*) nadodano (*ilâve*).⁵³

Kip sv. Mihovila arkandela.

⁵³ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 39B. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

Zapisnik sudskoga nadzora (*keşif defter*), koji je izdao Mehmed Šakir, sarajevski namjesnik, nastao na temelju iskaza Emina mukate u Varešu i starijih nepristranih muslimana grada, a koji datira od 11. rujna 1819. bilježi: Budući da su zidovi crkve, koja pripada latinskoj ("franačkoj" = katoličkoj) raji (*Reaya*) i koja potječe iz najstarijih vremena, a nazivaju je "Kapela", oštećeni, a i njezin se krov mora popraviti, izišla je naredba (*buyruldu*) nekadašnjega bosanskog valije, Derviša Mustafa-Paše, da se provedu potrebne popravke bez proširivanja i uzvisivanja na već postojećem temelju. [...] Ovom sudskom zapisniku nadzora (*keşif defteri*) prethodi nalog blagajnika i zastupnika bosanskoga valije, Derviša Süleymana, datiran 20. rujna 1819., a glasi: Treba postupiti prema zapisniku nadzora (*keşif defteri*).⁵⁴

Arhiv čuva i naredbu (*buyruldu*) defterdara i zamjenika bosanskog valije (*kaymakam*) Derviš Süleymana, od 20. rujna 1819., u kojoj piše: Treba postupiti na temelju sudske isprave (*i'lâm*). Prema uvidu i utvrđivanju na licu mjesta dimenzije crkve nisu proširivane izvan uobičajene mjere. Ovaj nalog treba smatrati pravnom smjernicom i on ne smije uznemiravati raju (*Reaya*).⁵⁵

Druga naredba bosanske pokrajinske vlade upućena je visočkom namjesniku i prvaku (*Naibu i A'yanu od Visokog*), mjesnim uglednicima (*vücuhi-i memleket*) i stručnjacima (*iş erleri*), mjesnom predstojniku četvrti, u kojoj se crkva nalazi, kao i braći redovnicima (*ruhban*), koju je zapečatio izvjesni Mehmed, od 20. listopada 1819. U naredbi je istaknuto: Crkva u gradu Željezo-Vareš, koja je prije mjesec dana sagrađena, nije povišena i povećana u skladu s naslijeđenim mjerama, nego protivno naredbi (*buyruldu*). Osim toga na svakoj strani je ugrađen po jedan prozor, a neka su mjesta izgrađena a da se za to nije dobilo dozvolu suda. Ovo je objektivno ustanovljeno. Nijedna crkva ne smije ni na jednom mjestu biti podignuta u svrhu bogoslužja, a crkva koja već postoji ne smije pri popravku ni za jedan prst biti šira preko postojeće mjere, ili prozorima ili čime drugim dopunjena. Kako se moglo dogoditi da su namjesnik i uglednici dopustili da se

⁵⁴ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 38. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁵⁵ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 33. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

takvo što gradi? I tko je dao dozvolu da se prozori ugrađuju i da se crkva povisi? Kako bi se ovo razjasnilo poslan je jedan predstavnik po nalogu (*mübaşir*) da crkvu nanovo pregleda i izmjeri (*muayene*) te izvijesti koji su to novi prozori i visoki zidovi koji su izgrađeni i odstupaju od naslijeđenog stanja. Redovnike i mjesnog predstojnika, koji su ovo dopustili, treba pozvati pred Bosanski Divan.⁵⁶

U Arhivu se čuva i sudski dopis od 29. svibnja 1821. koji se najvjerojatnije odnosi na obnovu oltara sv. Mihovila i Gospe te oslikavanje stropa crkve za vrijeme župnika fra Ivana Kljajića iz Vrbovca. Naime, sudska isprava (*mürasele*) zastupnika sarajevskoga kadije, Mehmeda Šakira, upućena namjesniku i vojvodi visočke nahije glasi: Namjesniku se nalaže da ne priječi popravak crkve u Varešu, koja se od davnina nalazi u rukama latinskih ("franačkih") kršćana u Varešu i ne uznemiruje stanovnike. Postoji odobrenje Bosanskog Divana u formi jedne naredbe (*buyruldu*), da se crkva smije popraviti, ali bez bilo kakvog proširivanja njezinog prijašnjeg oblika.⁵⁷

U staroj knjizi obavijenoj debelim koricama, koja se čuva u župnom uredu u Varešu, fra Ivan Kljajić upisao je bosanicom kako je u godinama 1820. i 1821., dok je bio župnik, između ostalih "slideche stvari od uspomene ucsinio". Pod brojem pet bilježi: "Nacsini Gospin otar, koji nie viske imo izvan tarpeze i dvi daske uz du(v)ar prislognene, veliki otar vas reforma, odigo, u zidu nacsini misto s. Mihovilu, kojie stajo prie u dolafu nad otarom ko u fenjeru njegovu czarkvu svu csini obo(j)it i polovinu nasharat u Oboru skloni gnieshto figura u otaru, ilti u kapeliczi nad otarom nishta pria nebuduchi."⁵⁸

⁵⁶ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 39. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁵⁷ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 14. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁵⁸ Knjiga, bez numeracije, dimenzija je 28 x 9,5 cm u kojoj su s jedne strane upisivane mise od 1763. do 1836. godine. Na prvoj stranici stoji natpis: *Liber Missarum Parochialium. Ab an(no) 1763, mense jan(uario) / Parocho R(everendo) P(atre) Bonav(entur)a Benicha* (Knjiga župnih misa. Od godine 1763., mjeseca siječnja, od poštovanog župnika oca Bone Benića). S druge strane knjige na 13 listova pojedini župnici i predsjednici rezidencije upisivali su informacije o svojim graditeljskim i pastoralnim aktivnostima kao i predmetima koje su nabavljali za crkvu i kuću u Varešu. U ovom dijelu nedostaje nekoliko početnih listova.

Obnova crkve u 20. stoljeću

U maloj crkvi sv. Mihovila se kroz gotovo 170 godina od njezine zadnje obnove nije ništa promijenilo. Bile su česte izmjene krova zbog njegove dotrajalosti. Poznato je kako su od poplava u 1915. i 1942. godini stradali pod i grede.⁵⁹ Šezdesetih godina prošloga stoljeća osjetila se ozbiljna potreba zaštite crkve od vlage i njezina uređenja. Radove je vodio fra Krešimir Aždajić, župnik. U fra Krešimirovu *Izveštaju za dekanski susret* piše kako je "za njezino uređenje lani (1968.) utrošeno dva miliona starih dinara".⁶⁰

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti stavio je 9. listopada 1950. staru crkvu pod zaštitu države uz obrazloženje: "iako ova zgrada nema naročite arhitektonske vrijednosti stavlja se pod zaštitu države kao najstarija Katolička crkva u Bosni i Hercegovini".⁶¹ Zavod za zaštitu spomenika kulture upisao je 18. travnja 1962. crkvu u popis nepokretnih spomenika kulture BiH.⁶² Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH na svojoj sjednici održanoj od 7. do 11. listopada 2003. godine donijela je odluku o njezinu proglašenju nacionalnim spomenikom BiH: "Graditeljska cjelina – Župna crkva u Varešu." Nacionalni spomenik čine stara i nova crkva sv. Mihovila arkandela u Varešu.⁶³

Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH poduzeo je ozbiljan zahvat zaštite i obnove crkve 1990./1991. godine. Izvedeni su konzervatorsko-građevinski i konzervatorsko-slikarski radovi. Prije same obnove ispitano je, od strane arheologa, što se nalazilo ispod drvenoga poda crkve, dok ispod kamenog poda druge polovine crkve ništa nije ispitivano. Pronađeno je 16 grobnica, od kojih je u nekima bilo pokopano i

⁵⁹ I. GAVRAN, *Župna crkva u Varešu*, str. 29.

⁶⁰ ARHIV ŽUPE VAREŠ, KREŠIMIR AŽDAJIĆ, *Izveštaj za dekanski ured Sutješke dekanije župe Vareš*, Vareš, 9. siječnja 1969.

⁶¹ ARHIV ŽUPE VAREŠ, *Rješenje*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, br. 1302/50, Sarajevo 9. listopada 1950.

⁶² ARHIV ŽUPE VAREŠ, *Rješenje*, Zavod za zaštitu spomenika kulture N. R. Bosne i Hercegovine, br. 02-637-3, Sarajevo 18. travnja 1962.

⁶³ Broj: 08. 2-6-971/03-5, 9. listopada 2003. godine, *Službenom glasniku BiH*, broj 12, Sarajevo 2004.

više pokojnika. Pronađen je i znatan broj dislociranih ljudskih kostiju, vjerojatno iz uništenih grobova tijekom vremena.⁶⁴ Zadnji ukop, prema matičnim knjigama župe Vareš, obavljen je 1861. godine.⁶⁵ Prema sačuvanim matičnim knjigama u crkvi je ukopano 56 osoba, od ukupnoga broja ukopana su i dva franjevca: fra Tomo Tomić (†1678.)⁶⁶ i fra Augustin Pejčinović (†1819.), dok za fra Stjepana Glumčića (†1684.)⁶⁷ nije upisano mjesto sahrane. Jednu grobnicu u crkvi pred oltarom sv. Mihovila franjevci su kupili 1793. godine.⁶⁸

Bogata stropna floralna dekoracija očišćena je prigodom konzervatorsko-slikarskih radova, a na manjim površinama, uglavnom u donjim zonama i uz bočne prozorske otvore, postavljen je retuš – odnosno ponovo su oslikane novopostavljene daske, jer su stare i dotrajale morale biti zamijenjene. Uglavnom, strop crkve u potpunosti je zadržao svoj izgled iz 1822. godine. Čak su sačuvana i stara kandila rađena u metalu i ukrašena tehnikom iskucavanja, koja vise na lancima sa stropa crkve.⁶⁹

⁶⁴ SVETLANA RAKIĆ, *Stara crkva sv. Mihovila u Varešu*, rukopis, Arhiv Župnog ureda Vareš, Sarajevo, 1991., str. 2-3.

⁶⁵ Matijevići, dana 21. prosinca 1861. Preminula je Tóma, veoma pobožna žena Marka Grgića-Frankovića (*Gargich-Frankovich*), opremljena sakramentom pokore i ojačana bolesničkim pomazanjem, u svojoj dobi od oko 56 godina. Leži pokopana u maloj crkvi sv. Mihovila arkandela (*Sepulta jacet in Ecclesia minori S. Michaelis Archangeli*). MU Vareš, sv. V, str. 291, br. 455.

⁶⁶ 1678. 7. 18 priminu o.(tac) f.(ra) Tomo Tomić sasviem sakramenti(ma) vele liepo ibi ukopan ucarkvi uVarešu. MU Vareš, sv. I, god. 1678.

⁶⁷ Prošasti misec sarpnja na 16 priminu pošt.(ovani) o.(tac) f.(ra) Stipan Glumč(ić) kapelan koie bio difi(nito)r kuštod i o.(tac) velevriedan bio je gvard(ijan) dva puta, u Gradovu varhu (Gradovrhu) i u Sutisci, i kapele daržao raznije a ovu udva puta g(odi)na 9. Fra Jozip Bielavić pisa za uzpomenu njegove dobrote. MU Vareš, sv. I, god. 1684.

⁶⁸ Na 23. miseca travnja 1793. kupio sam (ja fra Grgo Ilijić) od Marka Kurćelića starinom Novkovića pak Marinića iz Stojkovića, reko kupio sam grobnicu u carkvi prid velikim otarom uz naš koor od strane pištrole. On reče damiu poklanja, ama ostaomie odavna dužan više od 16 grošah tet biva kupljena. Ovomu biše svidoci Miho Franić, i Garga Šimić iliti Parčić oba iz Stojkovića, Ivan Petrović *alias* Raja iz Jušića, i Miho Bartolović *alias* Marić iz Borovice. Budući on imo 2. grobnice naporedio u carkvi, proesabi damu je jedna dosti a da druga nama priđe zarad mog atora. Vidjeti bilješku br. 58.

⁶⁹ S. RAKIĆ, "Zagonetni fragmenti prošlosti", str. 11.

Dijelovi crkvenoga namještaja, izloženi u crkvi nakon obnove, predstavljaju fragmente nekada većih cjelina za koje se ne može pouzdano utvrditi gdje su točno, u kojem interijeru, prvotno bili postavljeni. Barokni tabernakul vjerojatno je nabavljen u Veneciji kada i kip sv. Mihovila, oko 1730. godine. Duborezne vaze s ružama i ljiljanima nabavljene su u Veneciji 1770., kada su fra Dominik Batvić iz Vareša i fra Martin Nikolić iz Kreševa, dva tadašnja definitora, bili u Veneciji radi liječenja, što je također ostalo zabilježeno zahvaljujući fra Marijanu Bogdanoviću.⁷⁰ Dva kipa anđela u stavu molitve i adoracije, izloženi lijevo od glavnog oltara, primjerci su hrvatskog kiparstva iz 18. stoljeća.

Obnovom i restauracijom ovaj dragocjeni ostatak prošlosti, koji je važan ne samo za Vareš nego i za cijelu Bosnu i Hercegovinu, vraćen je u život. Time je sačuvana jedina katolička crkva u Bosni koja je preostala iz vremena kad katolici nisu smjeli podizati crkve. Ona je, međutim, vrijedan spomenik ne samo zbog svoje starine nego i zbog suzdržane ljepote i autentičnosti svog izraza.

Unutrašnjost crkve, 2024.

⁷⁰ MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 148.

Relikvije u crkvi

U crkvu su tijekom povijesti pohranjivane različite relikvije. U Arhivu Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci čuva se potvrda kojom se jamči autentičnost relikvije pape Grgura Velikog, nabavljene u Rimu 19. travnja 1790. Na poledini potvrde naznačeno je: "Ovesu *Reliquiae* ù Czarkvi S. Mihovila ù Varessu". Prema potvrdi relikviju čini čestica "od kostiju Svetoga Grgura Velikog pape ispovjedaoca i Crkvenog naučitelja".⁷¹

U već citiranoj knjizi koja se čuva u župnom uredu u Varešu, fra Grgo Iljić upisao je bosanicom: "Godine 1795. jah isti fra Gargo iz Vareša drugi put provincial *etc.* čini učinit dva *reliquiara* od čistoga srebra i metnut u svakoga po tri *reliquia* različiti sveti za ovu carkvu na veliki otar, što sve plati od lemozine štonose reče od *vestiaria*⁷² i koštala su oba *reliquiara* oko groša 120. Iste godine 1795. jah isti gor rečeni činiosam metnut u čisto srebro *Reliquias S(anctissi)mae Crucis D(omi)ni n(ostr)i I(esu) C(hristi)*⁷³ po način oni gor rečeni *reliquiara* i stoi u carkvi sa strane od Evandeljia i koštalo je oko groša – 50 što plati Juriša sin Garge Frankovića *alias* Naškovića rečen Barljnić koji plati i lampanicu od čistoga srebra da gori prid istim *reliquiarom* i dade groša oko 40."⁷⁴

Ista knjiga bilježi: "Dobavi u ovu carkvu pris:(vitli) i pripošt:(ovani) gospodin fra Gargo iz Vareša biskup glavu s. *Vincentia* mučenika, a *reliquiar* plati jedan dobročinioc odavde, koj neće da se zna ime njegovo."⁷⁵ Relikvijar koji se i danas čuva u drvenoj škrinji u staroj crkvi dobavljen je 1797. godine posredstvom makarskoga kanonika i biskupskog provikara fra Josipa Pavlovića Lučića. Nad glavom sv. mučenika Vincencija stoji natpis: "Grgi od Vareša, biskupu ruspenskom, u Bosni pomoćniku apostolskome, dar ovaj sveti daruje fra Josip Pavlović Lučić, presvijetli gospodin kanonik i provikar makarski,

⁷¹ ... *ex ossibus S(ancti) Gregorij Magni Pape confess(or)is et Eccle(siae) Doctoris.* AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII, fasc. 29, razdoblje 18. i 19. st., oznaka: "Vareš".

⁷² Vestiarij – novac kojeg redovnički starješina dodjeljuje franjevcima za njihove osobne potrebe.

⁷³ Relikvije Presvetoga Križa Gospodina našega Isusa Krista.

⁷⁴ Vidjeti bilješku br. 58.

⁷⁵ *Isto.*

1797."⁷⁶ Potvrda kojom se relikvijar daruje i jamči njihova autentičnost čuva se u Arhivu Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci. Do pedesetih godina 20. stoljeća potvrda se nalazila u župnom uredu u Varešu kada je kao i potvrda o relikvijama pape Grgura Velikog pohranjena u samostanu Kraljeva Sutjeska.⁷⁷

Potvrdu o relikvijama biskupu fra Grgi Iljiću izdao je 30. travnja 1797. fra Josip Pavlović Lučić, a sastavio njegov kancelar i svećenik Grgo Pavlović Lučić. Biskupu fra Grgi darovana je glava mučenika sv. Vincencija s posudicom krvi koja je stavljena u relikvijar te srebrnim trostrukim kristalom zatvorena, svilenom crvenom vrpcom zavezana i pečatom ovjerena.⁷⁸

Zaključak

Vjerovanje da je crkva u Varešu podignuta u doba bosanske samostalnosti pomalo je romantično. Za takvu tvrdnju do danas nema pouzdanih povijesnih dokaza. Ipak, napomena u staroj pergamentnom obavijenoj knjizi "temegli metnuti su pria suxanstva Bosansko-ga; premda i posli pritresanaje" pokazuje da je crkva veoma stara.

Izgledom stare kamene crkve dominira strmi krov od borovih dasaka (šindre), s malim izbočenim krovnim prozorima. Njezina vanjska jednostavnost gotovo da ne skreće na sebe pozornost i ne izaziva znatiželju prolaznika. Time iznenađenje biva veće kada se u crkvu uđe. Poseban ugođaj intimnoga doživljaja živopisnog interijera prije svega stvara poluobli drveni svod posut horizontalnim vijencima slikanog šarenog cvijeća među krupnim zelenim volutama lišća. Vedrini utiska svakako doprinose i skladne proporcije dijelova arhitektonske

⁷⁶ *Gregorlo a Vares Ep(iscopo) Ruspensi in Bosna adjutori Ap(osto)li(co) Munus hoc sacrum offert Fr(a) Josephus Paulovicichius Lucichius Il(lustris) D(ominus) can(onicus) et Provic(arius) Macarensis MDCCLXXXVII.*

⁷⁷ B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, rukopis, bez godine, str. 229.

⁷⁸ ... *Caput cum Vase Sanguinis extraximus atque intus Reliquiarum Argenteum triplici obseratum crystallo, Vita rubra serica colligatum nostroque parvo Sigillo munitum.* Opširnije o relikvijama sv. Vincencija vidjeti u članku ANTE ŠKEGRO – TOMISLAV BRKOVIĆ, "Relikvije iz Očevije, Vareša i Vukanovića", u: *Hercegovina*, 10, serija 3, Mostar – Zagreb, 2024., str. 110-115, 123-124.

konstrukcije: krovnih prozora, zidanih menzi Mihovilova i Gospina oltara i drvenoga kora.

Unutrašnjost same crkve djeluje vrlo skladno unatoč tomu što se u njoj nalazi mnoštvo fragmenata i sačuvanih dijelova crkvenog namještaja koji potječu iz raznih sredina i vremena, doneseni tijekom osmanskog razdoblja od 17. do 19. stoljeća. Svi ti fragmenti, od kojih su mnogi nabavljeni u Veneciji ili su radovi domaćih majstora, svjedoče o teškim vremenima turske vlasti u Bosni u kojima su fratri ipak nalazili mogućnosti da obnavljaju i opremaju svoju crkvu.

Stara crkva sv. Mihovila, zvana i mala crkva, stoljećima prenosi dio svoje povijesti, a znatiželjni posjetitelji u njoj vide zagonetne dijelove njezine sudbine sačuvane u fragmentima interijera i tihoj ljepoti staroga zdanja.